

מדינות המפרץ, ישראל וחמאס

יואל גוז'נסקי

מדיניות החוץ של שש חברות 'המועצה לשיתוף פעולה במפרץ' – ערב הסעודית, קטר, איחוד האמירויות הערביות, בחריין, כווית ועומאן – לא הייתה וגם עתה איננה מופת לשיתוף פעולה ולאחדות השורות. אין הדבר שונה במהותו כאשר נדונה מדיניות כלפי רצועת עזה והגוף השלטוני שלה – תנועת חמאס. נוסף להתמקדותן של רבות ממדינות המפרץ בעת הנוכחית בבעיות פנים ובמאבקים אזוריים בזירות קרובות ורחוקות, מקשים עליהן גם מאבקי יוקרה וניגודי אינטרסים ביניהן לגבש מדיניות מוסכמת בסוגיה. הפערים בגישתן של כמה ממדינות המפרץ כלפי חמאס והאחים המוסלמים נחשפו בשנים הראשונות של הטלטלה במזרח התיכון על רקע התנופה שקיבלו כמה מתנועות האסלאם הפוליטי במרחב, והם התחדדו לנוכח המשבר שהתגלע בין חלקן לבין קטר מאז יוני 2017.

למרות הנטייה המסורתית של שש המדינות לגלות סולידריות עם השאיפות הלאומיות הפלסטיניות ולהיענות לקולות העולים מ"הרחוב הערבי", מרביתן היו חשדניות ואף עוינות כלפי תנועת חמאס והאידיאולוגיה שהיא מייצגת. התנועה נתפסה כפלג מיליטנטי של 'האחים המוסלמים' הפוגעת בביטחון הלאומי המצרי, מערערת את שלטון הרשות הפלסטינית ומהווה המחשה ליכולתן של תנועות אסלאמיסטיות לתפוס את השלטון. יתר על כן, מדובר בארגון טרור השומר על קשרים עם איראן. בעקבות זאת הוא הואשם, בעיקר לאורך מבצע 'צוק איתן', בפגיעה באינטרס הפלסטיני הלאומי ובאחריות לפגיעה באזרחים פלסטינים. אולם, הן חמאס והן כמה ממדינות המפרץ, בראש ובראשונה ערב הסעודית, עשו ניסיונות לשיפור מצב היחסים ביניהן, המשפיעים בעקיפין גם על יחסי ישראל עם חמאס ועל המצב ברצועת עזה.

האסלאם הפוליטי

פרשנים וחוקרים נוטים לחלק את השחקנים במזרח התיכון (מדינות וגופים לא־מדינתיים) לשני מחנות. האחד מורכב ממדינות התומכות או המזוהות עם האחים

המוסלמים והתנועות-הבנות שלה במרחב. המחנה האחר מורכב, על פי חלוקה זו, ממדינות הרואות בתנועות הללו איום על ביטחונן ומעמדן. במחנה המזוהה עם האסלאם הפוליטי נמנות בדרך כלל טורקיה, קטר וחמאס. מצרים תחת שלטון עבד אל-פתאח א-סיסי, לעומת זאת, היא המזוהה ביותר עם המחנה הנגדי ולצידה ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות ויתר מדינות המפרץ הערביות, להוציא את קטר. אולם, חלוקה זו אינה מתיישבת בקלות עם התנודתיות האזורית ועם הקושי להגדיר באופן מוחלט אוריינטציה של שחקנים בזירה הבינלאומית. בפועל, כמה מהשחקנים האזוריים ביצעו שינויים במדיניותם מתוך הכרח להתאים עצמם להשלכות הטלטלה האזורית ולצורך לנהל סיכונים, על רקע המציאות האזורית המשתנה במהירות.

בית המלוכה הקטרי היה מזוהה עם האידיאולוגיה וסייע לממן רבות מתנועות האסלאם הפוליטי במרחב, בכלל זה משטרו של מוחמד מורסי במצרים. בהקשר זה הוא ביצע התאמות מסוימות במדיניותו זו, בראש ובראשונה בשל לחץ כבד מצד ערב הסעודית ואיחוד האמירויות הערביות. במסגרת זו הצטמצם הכיסוי האוהד לאחים המוסלמים ברשת אל-ג'זירה, וכמה אישים המזוהים עם התנועה אף התבקשו לעזוב את האמירויות. באותו אופן, עד קיץ 2017 אימצה ערב הסעודית עצמה מדיניות מרוככת יותר כלפי התנועה, בניסיון להתקרב אל קטר, טורקיה וחמאס. האיום הגדול ביותר על ערב הסעודית נשקף בראייתה מכיוונה של איראן, ומכאן רצונה לגבש גוש סוני גדול ומאוחד במרחב.¹

בריאד הבינו, לפחות זמנית, שיש לבלוע את הגלולה המרה הנקראת 'האחים המוסלמים' לצורך הפניית המשאבים הנחוצים לפעולה מול האיום המרכזי – איראן השיעית שכוחה במרחב גובר, מנקודת מבטה של ערב הסעודית. הפרגמטיות שמגלים המלך סלמן בן עבד אל-עזיז ובנו, סגן יורש העצר ושר הגנה מוחמד בן-סלמן, ביחסם לסניפי האחים המוסלמים במרחב (הדבר נכון גם באשר ליחס הממלכה לסניף המקומי של התנועה בתימן) באה לידי ביטוי, כאמור, גם בהתחממות היחסים עם חמאס. בריאד האמינו שקשרים אלו יסייעו לממלכה לא רק להרחיק את חמאס מאיראן ולמצב אותו כמתווך בין הפלגים הפלסטיניים, אלא גם לחזק את השפעתו על הנעשה ברצועה. תרמה להתקרבות זו גם הפגיעה ביחסי חמאס ואיראן על רקע מלחמת האזרחים בסוריה והתייצבות הארגון נגד משטר אסד.

הידרדרות היחסים בין איראן לחמאס הביאה את חמאס, מתוך הכרח ולא בשל תאימות אידיאולוגית, לבקש שוב את קרבתה של ערב הסעודית, שעד שנת 2004 העבירה לתנועה מימון לא מבוטל. ההתקרבות בין הצדדים קיבלה ביטוי מוחשי, בין היתר בפגישות מתוקשרות. ביולי 2015 ביקרה בערב הסעודית משלחת מטעם הארגון בראשות חאלד משעל, ובספטמבר 2016 הגיעה לריאד משלחת בראשות אסמאעיל הנייה, שהחליף את משעל כראש הלשכה המדינית והיה למעשה מנהיג חמאס. מטרתו

הרשמית של הביקור הייתה לקיים את מצוות החאג', אך ככל הנראה גם לנסות לקבל את ברכת הדרך לרגל כניסתו של הנייה לתפקיד.

הקשרים בין הצדדים מבטאים יותר פרגמטיזם פוליטי מאשר עדות לשינוי עומק אסטרטגי. אישוש לכך הוא אולי העובדה שהחשדנות הקיימת בערב הסעודית כלפי האחים המוסלמים לא נעלמה לחלוטין. היא קשורה בראש ובראשונה לעובדה שהאחרונים מציעים שיטה חלופית למבנה המלוכני, המספקת מסגרת פוליטית לצד לגיטימיות דתית. בשל המרכיב הדתי, ומכיוון שתנועות האסלאם הפוליטי מקדמות בחירות דמוקרטיות ומשתתפות בהן, הן נתפסות כאיום. תנועות אלו מציעות חלופה ממשית ואטרקטיבית למנהיגות הישנה, והן הוכיחו כי ביכולתן להפיל ממשלות במדינות כמו מצרים ותוניסיה.² כתוצאה מכך הוכנסו האחים המוסלמים לרשימת ארגוני הטרור בערב הסעודית כבר ב־2014 וכמה מפעיליהם – כולל פעילים של חמאס בממלכה – נעצרו בשנים האחרונות. בחמאס ודאי לא מרוצים מהקשרים בין ישראל לערב הסעודית, אולם הם מקווים כי האחרונה תלחץ על מצרים לשנות את מדיניותה כלפי התנועה. עדות נוספת לכך היא שאחת התביעות המרכזיות מקטר היא לנתק קשריה עם התנועה, כתנאי להסרת החרם שהושת עליה ביוני 2017.

חמאס גם לא זנח לחלוטין את קשריו עם איראן. עדות לכך ניתן למצוא בבחירתו של יחיא סינוואר, איש הזרוע הצבאית לשעבר ובעל קשרים עם איראן, לתפקיד מנהיג התנועה בעזה בפברואר 2017.³ למינויו של סינוואר עלולות להיות השלכות שליליות על יחסי חמאס-ערב הסעודית ועל יכולתה של האחרונה לממש כמה מיעדי החוץ שלה מול איראן ומול הזירה הפלסטינית. גם איחוד האמירויות נותר מסויג מהתנועה. בשל חששות מערעור היציבות הפנימית בפדרציה, הכלכלה השנייה בגודלה במזרח התיכון נותרה הניצית ביותר מבין שש מדינות המפרץ הערביות כלפי תנועות האסלאם הפוליטי, והיא התומכת העיקרית במשטר א־סיסי במצרים מבחינה כלכלית ופוליטית. היא גם התומכת העיקרית במוחמד דחלאן, גם בשל מעמדו ברצועת עזה, ומקווה לראותו מחליף את מחמוד עבאס ומנהיג את תנועת פתח ואת הרשות הפלסטינית.

על רקע זה, 2017 עמדה בצל התקררות ביחסי ערב הסעודית ואיחוד האמירויות עם הנהגת הרשות הפלסטינית ועם העומד בראשה, מחמוד עבאס. למדינות המפרץ אין עניין בנפילת הרשות הפלסטינית ולאורך השנים הן העבירו לה סיוע נדיב, בתנאי שזו תיישר קו עם המדיניות שלהן. כשיאסר ערפאת תמך בפלישה העיראקית לכווית ב־1990 הופסק הסיוע לאש"ף, והפלסטינים שהתגוררו במדינות המפרץ גורשו. בעת כתיבת שורות אלו, ערב הסעודית, התורמת הגדולה ביותר לרשות הפלסטינית, מתנה שוב את המשך העברת הסיוע הכספי בפתרון המחלוקת בעניין המועמד הרצוי מבחינתה להחליף את עבאס.⁴ השפעתו של דחלאן ברחוב העזתי אינה מבוטלת גם בזכות יכולתו

לנתב כספים מאיחוד האמירויות (שם הוא גם מתגורר בשנים האחרונות) לטובת פרויקטים קהילתיים ומשפחות נזקקות.

תפקידה של קטר

תמיכתה של קטר בחמאס והשקעותיה ברצועת עזה משתלבות היטב במדיניות החוץ האופורטוניסטית של האמירות, ובניסיונותיה להטביע את חותמה ולהגביר את השפעתה במזרח התיכון. המשענת הביטחונית האמריקאית (בקטר נמצאת בין היתר המפקדה האזורית של פיקוד המרכז האמריקאי, CENTCOM) מאפשרת את הפעלתנות הדיפלומטית של קטר, המדינה העשירה בעולם במונחי תל"ג לנפש, בידעה כי ביטחונה הלאומי נשמר. במקרים לא מעטים אף ביקשה ארצות הברית לעשות שימוש בקשריה של האמירות עם שחקנים שונים, בהם ארגוני טרור כחמאס, ולהשתמש ב"שירותיה הטובים" כגורם מתווך. קטר מאמינה גם שבאמצעות יחסיה עם גורמים כאיראן, טאליבן וחמאס היא קונה לעצמה השפעה, אך גם "תעודת ביטוח" מפגיעתם הרעה.⁵ כחלק מפעלתנותה משקיעה האמירות ביהודה ושומרון (למשל בעיר הפלסטינית החדשה רוואבי) ואף במגזר הערבי בישראל. אולם עיקר תמיכתה, שהואצה ב־2012 לאחר ביקור האמיר דאז חמד בן-ח'ליפה, מופנית עתה לרצועת עזה. האמירות הקטנה במפרץ תפסה בשנים האחרונות את מקומה של מצרים, ועתה היא מבקשת להיות המתווכת העיקרית בין הפלגים הפלסטיניים. בנוסף, חאלד משעל מצא מקלט באמירות ב־2012 לאחר שנמלט מסוריה. הוא השתקע בדוחה בירת קטר ומנהל משם את הלשכה המדינית של הארגון. תמיכת האמירות בחמאס – התמיכה הגדולה ביותר מכל מדינה ערבית אחרת – באה לידי ביטוי בחיזוק היכולות השלטוניות של חמאס ברצועה, בעיקר על ידי תשלום משכורות, וקידום פרויקטים הומניטריים ותשתיתיים ברצועה באישורה ובסיועה של ישראל. דווח אף על ניסיונות תיווך מטעם קטר בין ישראל לחמאס, שמטרתם חילופי שבויים, קידום הקמת נמל ימי מול חופי הרצועה והעברת סיוע לתושבי הרצועה.

במהלך מבצע 'צוק איתן' הציבה היריבות בין קהיר לדוחה דילמה בפני הנהגת חמאס – האם לאמץ את יוזמת התיווך המצרית ובכך להסתכן באובדן הסיוע של קטר, או להעדיף את תמיכת האמירות העשירה ולהסתכן בניתוק בין עזה לצינור החיים המצרי. ואכן, העמדה הקשוחה שהציגה הנהגת חמאס כלפי יוזמת התיווך המצרית במהלך המבצע – בראש ובראשונה הדרישה להסיר את הסגר מעל הרצועה – יוחסה להשפעה הקטרית על הארגון. ואולם, תנועת חמאס נאלצה לקבל לבסוף את ההצעה המצרית, כשנראה היה שבהיקף ההרס וההרג ברצועה טמון איום על עצם שלטונה ברצועה, ועקב לחץ מצרי כבד.

הממשל האמריקאי – שלא השתתף באופן ישיר במשא ומתן להפסקת אש – סמך בתחילה את ידיו על יוזמת התיווך של קטר. ייתכן שברקע הדברים היו האינטרסים הכלכליים והביטחוניים של ארצות הברית באמירות, וכן היחסים הקרירים בין ממשל אובמה לקהיר בעקבות הפלת שלטון האחים המוסלמים במצרים, בתהליך שהוגדר על ידי הממשל האמריקאי כהפיכה צבאית. למותר לציין, קטר לא רוותה נחת כשלא עלה בידה להשפיע, כפי שקיוותה, על המשא ומתן לקראת הפסקת אש, ומשהבכורה המדינית ניתנה למאמץ המדיני המצרי.

המדיניות הישראלית

ניכרת דואליות מסוימת במדיניות, לפחות זו המוצהרת, של ישראל מול קטר ופעילותה בעזה. בכירים ישראלים התבטאו בשנים האחרונות בתקיפות כלפי קטר וביקשו לבודד את האמירות תומכת הטרור.⁶ שר הביטחון, אביגדור ליברמן, התנגד בהיותו חבר כנסת למתן בכורה לקטר במאמצי השיקום ברצועה, וטען כי "אחת הבעיות המרכזיות היא שהפכנו את הקטרים למתווך לגיטימי. הם מארחים את מפקדות חמאס שם, משמיצים אותנו באמצעות אל-ג'זירה".⁷ אולם, לא זו בלבד ששיתוף הפעולה של ישראל עם האמירות במאמצים לא פסק, אלא הוא אף גבר.

ייתכן שמאחורי ההתאמה במדיניות הישראלית כלפי קטר עומדת ההכרה שיש בשיתוף הפעולה עם האמירות יותר יתרונות מחסרונות, בהם הצרת צעדיה של איראן והחלשת השפעתה על חמאס ועל הנעשה ברצועת עזה. מעבר למנוף השפעה זה, קטר עשויה להיות ערוץ קשר וגורם מתווך בעל השפעה על חמאס, לצד טורקיה. קטר היא גם אחת המדינות היחידות שמסייעת באופן אקטיבי ומתמשך למימון פרויקטים הומניטריים ברצועת עזה, ובכך מקלה את הלחץ הכלכלי על תושבי הרצועה. מנגד, הגברת ההשפעה של קטר ברצועה פירושה גם הגברת המתח מול משטר א-סיסי במצרים, שרואה בה כזו העומדת מאחורי תנועת האחים המוסלמים ומתנגד לשאיפותיה האזוריות, שלעתים נדמה כי הן גדולות ממידותיה של האמירות, שמספר אזרחיה כרבע מליון. ישראל וקטר אינן מקיימות יחסים דיפלומטיים רשמיים. ואולם, מתקיימים קשרים בין בכירים בשתי המדינות וכן סחר (בעיקר עקיף) בהיקף מצומצם בין המדינות, ישראלים מבקרים באמירות וקטרים לא רבים מבקרים בישראל.⁸ קטר הצהירה על נכונותה לקיים קשרים גלויים עם ישראל בתנאי שהאחרונה תפגין "רצינות" בתהליך המדיני (וספציפית – שתקפיא את הבנייה בהתנחלויות). זהו תנאי סף נמוך מהתנאים שמציבות יתר מדינות המפרץ הערביות. בנוסף, למרות יוזמת חקיקה בנושא, קטר אינה מוגדרת מדינת אויב. ואולם, המטה לביטחון לאומי מפרסם איום קונקרטי בסיסי ומזהיר כי "לאור עוינות הרחוב הקטרי כלפי ישראל ופעילותם של ארגוני טרור בקטר, מתקיימים סיכונים לביטחונם של אזרחי ישראל המבקרים/שוהים בקטר".⁹

לקטר תפקיד מרכזי במנגנון השיקום ברצועה, היא מקימה שם בימים אלה מספר פרויקטים משמעותיים ויש לה עניין בהכנסת חומרי בניין לרצועה דרך ישראל, מכיוון שהשליטה המצרית על מעבר רפיח מקשה על העברת סחורות באופן סדיר. ואכן, לישראל אינטרס בסיסי לנתב את הסיוע של קטר לכיוון האזרחי-הומניטרי, מתוך הבנה כי הדבר עשוי לשפר את מצב האוכלוסייה ולהרחיק עימות אפשרי עם חמאס. אולם, קיים מתח בסיסי בין האינטרס הישראלי להיטיב את המצב ההומניטרי ברצועה לבין הצורך לשמור על יחסים תקינים עם משטר א-סיסי במצרים, שאינו רואה באופן חיובי את ההשפעה של קטר ברצועה. מעבר להתנגדות המצרית, גם התנגדותה של הרשות הפלסטינית מהווה שיקול. הרשות הפלסטינית אינה מרוצה מהסיוע שמעבירה קטר לרצועה, והיא חוששת כי חמאס יזכה בתמיכה נוספת הודות להישג הגלום בהגברת הסיוע לרצועה. שליח קטר לרצועת עזה, המשמש בין היתר גם מעין מתווך בין ישראל לחמאס, מוחמד אל-עמאדי, טוען כי הרשות הפלסטינית פוגעת במאמצי השיקום ברצועה בניסיונה למונע הישגים מחמאס.¹⁰

דחיית העימות הבא

המצב ברצועת עזה הורע עקב מבצע 'צוק איתן', בעיקר בשל ההרס שנגרם מהלחימה, אולם גם בשל אי-העברת מרבית הסיוע שהובטח על ידי המדינות התורמות, וכתוצאה מהמדיניות המצרית כלפי חמאס, המתבטאת בין היתר בניסיון לפרק את תשתית המנהרות. לנוכח זאת, קיים חשש כי חמאס יבחר שוב בעימות עם ישראל כאמצעי להיחלץ ממצוקתו, הגם שעימות זה יחמיר עוד יותר את מצבה של האוכלוסייה. ירי הרקטות לעבר ישראל, הנובע גם ממאבקים בין הארגון לבין ארגונים סלפיים ברצועה, משמש את הארגון בין היתר במאבק על תשומת הלב של מדינות המפרץ, המתמקדת באיראן ובמאבקים עמה בכמה זירות במרחב, ובחזרה לסוגיה הפלסטינית ולמצב ברצועת עזה.

מעשה נכון של ישראל יהיה עידוד מעורבות עמוקה יותר מצד מדינות המפרץ בעזה, ולו כדי להוות משקל נגד לאיראן. ישראל העמיקה בשנים האחרונות את שיתוף הפעולה שלה עם כמה מהמדינות הערביות במעגל הקרוב והרחוק, בכלל זה גם מדינות שאין להן יחסים דיפלומטיים רשמיים עמה. ואולם, הראייה האסטרטגית הדומה בין ירושלים לקהיר, ריאד ואבּו־דאבי לא תמיד מסייעת לישראל לממש כמה מיעדי מדיניותה. למשל, במהלך מבצע 'צוק איתן' חתר משטרו של עבד אל-פתח א-סיסי להרחיב את בידודו המדיני והכלכלי של חמאס, אף במחיר התמשכות העימות בין חמאס לישראל.

בנוסף, ישראל התקשתה לבסס הסדרה מחודשת ברצועה לאחר מבצע 'צוק איתן' שנועדה למנוע התעצמות עתידית של חמאס, ולא שינתה במהותו את המצב האסטרטגי

בינה לבין הארגון. הפגיעה בבניין הכוח הצבאי של הארגון הייתה קשורה יותר להתקררות ביחסים בין הארגון לאיראן על רקע מלחמת האזרחים בסוריה, למאמץ המצרי בנושא מנהרות ההברחה וללחץ שהפעילה ערב הסעודית על סודאן – שהייתה נתיב הברחות מרכזי לרצועה – להתרחק מאיראן. ספק אם ישראל תבחר גם במערכה הבאה מול חמאס למוטט את שלטון חמאס ברצועה, ולו משום המשמעויות הצבאיות והמדיניות של מהלך זה. בהיעדר אלטרנטיבה טובה לשלטון חמאס בעת הנוכחית, על ישראל להמשיך להרתיע את חמאס מבחינה צבאית ולדחות ככל האפשר את העימות הבא באמצעות סיוע כלכלי והומניטרי – נושא נוסף שבו לישראל ולמדינות המפרץ הערביות יש אינטרס משותף.

הערות

- 1 גליה לינדנשטראוס ויואל גוז'נסקי, "הציר הסוני מפגין שרידים", מבט על 799, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 18 בפברואר 2016.
- 2 עודד ערן ויואל גוז'נסקי, "האסלאם הפוליטי במגננה", **מבט על** 530, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 20 במארס 2014.
- 3 Fahd al-Otaibi, "Has Hamas completely forgotten Saudi Arabia?," Al-Monitor, February 26, 2017.
- 4 "Kingdom Stance on Palestinian Issue," Ministry of Foreign Affairs, Kingdom of Saudi Arabia, <http://www.mofa.gov.sa/sites/mofaen/KingdomForeignPolicy/Pages/PalestineCause25461.aspx>
- 5 קובי מיכאל ויואל גוז'נסקי, "להוציא את האוויר מהבלון הקטרי", **מבט על** 591, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 14 באוגוסט 2014.
- 6 Ron Prossor, "Club Med for Terrorists," *New York Times*, August 25, 2014.
- 7 אריק בנדר ודנה סומברג, "ח"כ ליברמן: "חמאס מקדים אותנו, הנייה צריך לדאוג לקבר שלו", **מעריב**, 20 באפריל 2016.
- 8 מדובר בעשרות אזרחים קטרים שנכנסו לישראל מאז 2009, מרביתם לצרכים דתיים. ראו, איתמר אייכנר, "עלייה חדה במספר התיירים ממדינות ערב המבקרים בישראל", Ynet, 11 בנובמבר 2014.
- 9 אזהרת מסע, המטה לביטחון לאומי, משרד ראש הממשלה (נכון למארס 2017), <http://www.nsc.gov.il/he/Travel-Warnings/Pages/Qatar.aspx>
- 10 Avi Issacharoff, "Qatar's Gaza envoy hails his ties with Israel, says PA is stalling on solution to Gaza power Shortage," *Times of Israel*, February 12, 2017.